

P. KOVÁCS KLÁRA

TRIDENT ÉS ERDÉLY KÖZÖTT

**Domenico da Bologna
és Francesco Chiaramella da Gandino,
két olasz építész a kora újkori Erdélyben**

A magyar seregek mohácsi csatavesztése és az azt követő évtizedek harcai ráébredtették a keresztényeket arra, hogy a többszörös túlerővel támadó és a kor legjobb tüzérségével rendelkező török nyílt csatákban nem állítható meg, előrehaladását csak egy modern határ menti védőrendszerrel lehet meggátolni. A várak megerősítésének hatékonyabb módját keresve dolgozták ki a 16. században a bástyás rendszert: egy kimondottan ágyútűz ellen kialakított új védműtípust, amelyet felfedezőiről olasz bástyás várnak is neveztek. A török elleni várak kiépítésében térségünkben kulcsfontosságú szerepet játszottak eleinte az olasz építészek, az új erődítési technika legjobb ismerői. Forrásaink arra utalnak, hogy ezek a szakemberek nem közvetlenül Itáliából, hanem az esetek túlnyomó többségében a Magyar Királyság Habsburg-házi uralkodóinak a közvetítésével Bécsből érkeztek térségünkbe, a Habsburg-uralkodóknak ti. bizonyos tekintetben érdekük volt az erdélyi várak építése, hiszen csak így remélhették, hogy a török előrenyomulás a Magyar Királyság keleti határán megállítható.

A következőkben két olasz építész erdélyi szereplését szeretnénk vázolni, akik ugyan több mint egy évtizednyi különbséggel követték egymást térségünkben, ám mindkettőjük esetében valószínűsíthető, hogy az éppen hivatalban lévő tridenti püspök közvetítésének köszönhetően jutottak ide. A bemutatásra kerülő két építészkarrier lényegében részeredményét képezi egy átfogóbb kutatásnak, amely a kora újkori Erdélyben felbukkanó külföldi építészek tevékenységének rekonstrukciójára irányul. Hasonló kutatásokra voltak ugyan

Domenico da Bologna személyében olyan építészről van szó, aki Itáliában, az osztrák tartományokban, a Magyar Királyságban Erdélyt is beleértve működött a Buda elestét (1541) megelőző évtizedben.

korábbi kísérletek is,¹ az a tapasztalatunk viszont, hogy a bécsi levéltárban őrzött korabeli forrásanyagok az erdélyi forrásokkal (elsősorban a városi számadáskönyvekkel) és a külföldi szakirodalommal való összevetéséből számos olyan összefüggésre derülhet még fény, amelyeket a többnyire egynemű forrásbázisra támaszkodó korábbi kutatásoknak eddig nem sikerült felderíteniük. A kutatás időszerűségét (vagy lehet már éppen elmaradottságát) továbbá az is jelzi, hogy az utóbbi években sorozatosan megjelenő, az egykori itáliai államocskákra vonatkozó újkori építészszótárak² szócikkeiből szinte minden esetben kimaradtak a Magyarországra és Erdélybe is elkerült építészek itteni tevékenységére vonatkozó utalások.

Domenico da Bologna³

■ A Bolognában született vagy legalábbis korábban ott tevékenykedő szakembert 1531-ben említik először I. Ferdinánd magyar király (1526–1564) környezetében, egy Bécsújhelyen tett látogatása, valószínűleg várszemléje alkalmával.⁴ 1532–1533-ban az uralkodó egy peres ügyében támogatta az építészt, akit nagyra értékelt, mert a törökök elleni védekezésben számos és hasznos szolgálatot tett neki. Utóbb, 1533 szeptemberében Ferdinánd király, Bécsben és másutt teljesített szolgálataiért, évi 300 forint fizetéssel királyi építészei közé fogadta.

Az 1943-ban közzétett, az imént részben ismertetett életrajzi vázlatában Balogh Jolán meg sem kísérelte az építész itáliai tevékenységét, illetve az általa amúgy sem túlságosan kedvelt Habsburg-királyhoz való szegődésének körülményeit tisztázni. Az újabb olasz szakirodalom és a témánkhoz kapcsolódó forráskiadványok bizonyos lehetőségeket kínálnak ezeknek a részleteknek a pótlására, ezeket szeretnénk a következőkben ismertetni. Bernardo Cles, Trident püspök-fejedelme (1514–1539) és egy (szintén) Domenico da Bologna nevű építész levélváltása került elő 1531–1532-ből, melyben az utóbbi arra kérte a püspököt, hogy eszközöljön ki számára egy kihallgatást a bécsi udvarban, ti. elképzelései vannak a török elleni védekezésről, s ezeket mindenképp meg szeretné osztani a királlyal.⁵ I. Ferdinánd király titkos tanácsának elnökeként a püspök kétségtelenül az udvar egyik legbefolyásosabb embere volt, akinek nem jelenthetett nehézséget az építész érdekében szót emelni az uralkodó előtt. Így került Domenico a bécsi udvarba, ahol bizonyos szolgálatokat teljesített 1532 táján.

A következő évben Cles maga szegődött az építészt Tridentbe, püspöki palotájára, a Magno Palazzo építkezéseihez, ahol 1534-ig dolgozott. 1533 őszén valószínűleg már tridentini munkáját megszakítva utazott Bécsbe, hogy onnan „királyi mérnökként” térjen vissza a püspök udvarába 1533 novemberében.⁶ Az új titulus az építésznek a királyi szolgálatba való fogadását jelzi, időben pedig tökéletesen egyezik a Balogh Jolán által közölt adattal, mely szerint 1533 szeptemberében I. Ferdinánd egy Domenico da Bologna nevű építészt szegődtetett. Így nagyon kézenfekvőnek tűnik Cles építészt a Bécsben és utóbb Magyarországon is működő Domenico da Bologna-val azonosítani, aki tehát, amennyiben feltételezésünk helytálló, a tridentini püspök közvetítésével került a Habsburg uralkodó környezetébe. Feltevésünk ellen szól azonban, hogy az olasz szakirodalom a Cles szolgálatában említett Domenico építészt – a püspöki palotáról 1924-ben közölt forrásgyűjtemény szerzőinek nyomán⁷ – következtesen egy bizonyos Domenico Aimo da Varignanával azonosítja, aki pár év múlva, már 1539-ben meghalt.⁸ Minthogy a Magno Palazzo építésére vonatkozó forrásokban egyszer sem szerepel Aimo da Varignana utónevével az építész, hanem csak „Domenico architetto”, „Domenico ingegnere” vagy „Domenico da Bologna”-ként hivatkoznak rá,⁹ véleményünk szerint Aimo da Varignanával való azonosítása kétségre vonható, annál is inkább, hogy az utóbbit elsősorban szobrászként tartja

számon a szakirodalom. Az építész tridenti tevékenységének részleteiről keveset tudni, ám valószínűsíthető, hogy a püspöki palota kertjének tervezésén és a könyvtár berendezésén dolgozott.¹⁰

Ausztriai tevékenységét sem tudjuk egyelőre építkezésekhez kötni, a Balogh Jolán által ismertetett adatok alapján csupán azt állíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel az újabb török ostromra felkészülő Bécsújhely és Bécs erődítményeinek korszerűsítésén működhetett.

1540 elején valószínűleg ugyanaz az építész, Dominicus „*architectus et edificiorum regalium fundator*”-ként már Szamosújvárról keltezte levelét, ahol Szapolyai János király (1526–1540) megbízásából a vár építésén dolgozott.¹¹ Balogh Jolán volt az, aki azonosította a szamosújvári vár építkezéseinél feltűnő Domenico fundátort a fentebb említett Domenico da Bolognával, aki ezek szerint valamikor 1533–1540 között Ferdinánd királytól Szapolyai Jánoshoz pártolt.¹² Egy korabeli forrás szerint a bolognai mérnök a gyenge ellátás és fizetség miatt hagyta el a Habsburg-uralkodót. Ettől eltekintve, elképzelhetőnek tartjuk azt is, hogy I. Ferdinánd maga engedte építészt Szapolyaihoz valamikor a váradai békeszerződés aláírását (1538) követően, amikor már szinte biztosra vehette, hogy János király országrésze közelebről az övé lehet. Forrásaink nem jelölik meg Domenico pontos szerepét a szamosújvári munkálatokban, ám annyi bizonyos, hogy János király haláláig már körvonalazódott a négy sarkbástyás erődítmény, amelyet így Erdély legkorábbi olaszbástyás váraként tartunk számon. Vélhetően Domenico da Bologna vezette az építkezéseket 1540-ben, de az is elképzelhető, hogy már a modern vár tervezésében és alapozásában is szerepet vállalt 1538–1539 tájától.

A kortársak szerint az építész nagy megbecsülésnek örvendett János király szolgálatában. Ennek beszédes bizonyítéka egy nemrég közölt adománylevel. Az irat értelmében I. Ferdinánd 1540 augusztusában, közvetlenül János király halála (1540. július 17/21.) után megerősítette Szapolyainak „*Dominico da Bononia architecto*” javára tett adománylevelét, amelyben a néhai uralkodó bizonyos budai házakkal jutalmazta volt építésze szolgálatait.¹³ Minthogy a forrás nem részletezi az építész érdekeit, a tevékenységére vonatkozó ismereteink alapján csak a szamosújvári és a budai vár építésében Szapolyai halála előtt betöltött szerepére gondolhatunk.

Ismeretes ugyanis, hogy János király idejében, 1531-től már biztosan, komoly erődítési munkálatok folytak Budán.¹⁴ Ebben az évtizedben épült a déli nagy rondella a hozzá csatlakozó új kaputoronnyal és a tőle északra húzódó, lőréses, fedett folyosóval. A Vízivár sarkait erősítő, két szögletes metszetű torony is valószínűleg ugyanerre az időszakra datálható. A város északkeleti sarkának védelmére építtette továbbá János király az ún. Erdélyi-bástyát, amelyet a források újként említenek 1541-ben. Az Óbuda felőli kapu védelmére két, földdel töltött bástyát emeltetett, az északnyugati sarok védelmét pedig egy rondellával biztosította. Elképzelhető, hogy a nyugati várfal védelmére emelt két rondella is az 1530-as évekre datálható, hasonlóképpen a szemközti oldal Híradás bástyája. A János király halálát követően, 1540 őszén Buda alá vezényelt Habsburg-párti sereg nem merte ostrom alá fogni a jól megerősített és felszerelt várat, ami igazolni látszik, hogy a néhai király idejében valóban jelentősen megnőtt Buda védőereje. Noha a források nem említik a budai vár építészait ebben az időszakban, az imént idézett adománylevel azt tanúsítja, hogy Domenico da Bologna már János király idejében Budán tartózkodott és működött, így kétségkívül részt vett az erődítési munkálatokban. Ugyanakkor néhány újabb adat arra is enged következtetni, hogy a fent említett adománylevel megerősítése része lehetett az éppen Buda bevételére készülő Ferdinánd király terveinek. Valószínűleg ezzel próbálta saját pártjára vonni Domenicót, a budai erődítmények építészt és így legjobb ismerőjét, remélvén, hogy ezáltal jelentős mértékben növelhetné az

ostrom sikerességének az esélyét.¹⁵ A Habsburgoknak azonban, úgy tűnik, nem sikerült rávenniük az építész az átállásra, aki egy év múlva, a Roggendorf által vezetett újabb Habsburg-ostrom ellen földművekkel erősítette a budai vár falait.

Domenico da Bologna személyében tehát egy olyan építészről van szó, aki Itáliában, az osztrák tartományokban, a Magyar Királyságban Erdélyt is beleértve működött a Buda elestét (1541) megelőző évtizedben. Elképzelhető jelentősége ellenére térségünkben mindössze két, a kora újkori várkutatás szempontjából azonban alapvető, emlék esetében (Buda és Szamosújvár) bizonyítható többé-kevésbé meggyőzően a közreműködése.

Francesco Chiaramella da Gandino

■ Második építészünk 12 évvel később került térségünkbe, a korábbtól eltérő politikai körülmények között, Erdély az ötvenes évek első felében ugyanis időlegesen Habsburg-fennhatóság alatt állt (1551–1556), az I. Ferdinánd király által kinevezett Giovanni Battista Castaldo helytartóval az élén. Noha sem a magyar, sem a nemzetközi szakirodalom nem figyelt fel eddig Chiaramella erdélyi szereplésére, úgy tűnik, hogy tevékenységével ő is hozzájárult a kor nagy erdélyi erősítési hullámaéhoz, amely az állandóan fenyegető török hadjáratok visszaverését, a török előrenyomulás meggátolását célozta. 1551 nyarától kezdve Castaldo szüntelenül kérte a királytól a szakemberek kiküldését, nélkülük ugyanis az erdélyi városok és a határok erősítése folyton akadozott.¹⁶ Sorozatos, a tervező építészek hiányát felpanaszoló levelei, úgy tűnik, végül visszhangra találtak a királynál, 1552 áprilisában ugyanis az uralkodó mindjárt három „*arhitectus*” kiküldéséről biztosította a helytartót. Megnyugtatta ugyanakkor, hogy az építészek között ott lesz a Castaldo által oly erősen óhajtott szakember is, az, aki korábban a tridenti bíborosnál dolgozott.¹⁷ Ahogy az egy későbbi levélből kikövetkeztethető, a király Francesco da Gandinóra utalt, akit a forrás tanúsága szerint „*minap*” (azaz 1552. június eleje táján) építész gyanánt Erdélybe küldött.¹⁸ A Francesco Chiaramella, Cirombella, Girombella da Gandino neveken emlegetett személy kétségkívül kora egyik legfoglalkoztatottabb szakembere volt, aki, noha rezidenciális világi és egyházi építkezéseken is feltűnik, elsősorban hadiépítészként szerezte hírnevét.¹⁹ Erődépítészetben való jártassága értelemszerűen komoly haditechnikai ismereteket feltételezett. Ezt igazolja az a tény is, hogy Castaldo kezdettől fogva támogatta Chiaramella tüzérségi intendánssá való kinevezésének a gondolatát is az erdélyi tüzérség kapitány, Melchior Fieger parancsnoksága alatt.²⁰

A rendkívül mozgékony építész származásáról, tanulmányairól és karrierje első feléről igen keveset lehet tudni. Nevéből ítélve családja a lombardiai Bergamo környékén fekvő Gandinóból származott, de elképzelhető, hogy Francesco már a Velencei Köztársaságban született, ahova élete során gyakran vissza is tért. Építészként V. Károly szolgálatában tűnik fel először. 1536 tájától dolgozott a német-római császár megbízásában, elsősorban a spanyol–francia háborúk alatt épített piemonti erődítményeken.²¹

1550 tájától 1554-ig I. Ferdinánd királyt szolgálta. Feltehetően Prágában találkozott a tridenti püspök-fejedelemmel, Cristoforo Madruzzóval (1539–1567), akinek a szolgálatában még 1550-ben Tridentbe találjuk, a püspök nyári rezidenciája, a Palazzo delle Albere építésén. Egy a város peremén elhelyezkedő erősített villáról van szó, amelyet 1550–1557 között emeltek. A védőfallal és vizesárokkaal övezett, négy saroktoronyos, belső udvaros várkastély egy tipikusan Sebastiano Serlio terveire emlékeztető elképzelést követ. Chiaramellának döntő szerepe lehetett a villa helyének a kiválasztásában, és kétségkívül ő irányította az építkezéseket is, ám a tervezésben való részvétele egyelőre kérdéses.²² Amennyiben mégis beigazolódná, hogy ő

volt a tervező is, bizonyítható lenne, hogy közelről kellett ismernie Serlio akkor még kéziratos műveit, különösen a híres, a kastélyépítészet szempontjából kiemelt fontosságú *Libro Sestót*.²³ 1554-ben az építés közben felmerült hibák kijavításáról biztosította a püspököt, ugyanakkor az is kiderül, hogy a mulasztásaiért megbízói az elsősorban erődítésben gyakorlott szakembernek a kastélyépítészetben való járatlanságát okolták. Ezeket a vádakát Chiaramella természetesen tagadta.²⁴

Tridenti tevékenységével párhuzamosan, 1552-ben Innsbruckban is megfordult, feltehetően az ottani Hofkirche építkezésein, 1553 tavaszán viszont az építész nevében intézkedő püspök már megtagadta Chiaramella Innsbruckba való visszaküldését.²⁵ Az olasz szakirodalom szerint az építész neve ezt követően több mint egy évre eltűnt a forrásokból.²⁶ Az olasz forrásokból bizonyára hiányzik, viszont ekkortájt találkozunk nevével az olasz kutatók számára kevésbé ismert bécsi, erdélyi és magyarországi forrásokban. Mint korábban említettem, a bécsi udvar szolgálatában álló „*Baumeister*” 1552 júniusában érkezett először Erdélybe, ahol hamarosan a tüzérség intendánsa lett.²⁷ Ezt követően bizonyára visszatért Tridentbe, és szinte egy év elteltével, 1553 májusában bukkan fel ismét Erdélyben, még hozzá a szebeni Haller-bástya építésénél, „*Francisco Kandy Baumeister*” néven.²⁸

A 16. századra Szeben középkori városfalai elavultak, szűk, magas tornyai, vékony kötőgátjai már nem biztosíthatták a település védelmét az esetleges ágyútamadásokkal szemben. A város erődítményeinek a korszerűsítése így már az 1530-as években elkezdődött a Vastag torony (*Dicke Turm*) – egy félköríves alaprajzú ágyútorony (rondella) – felépítésével, viszont nagyobb lendületet csak később, az 1551–1556 közötti Habsburg-kormányzás idejében vett. További három rondella és a Haller-bástya épült fel ebben az időszakban,²⁹ ami valószínűleg elsősorban a Habsburg-hatalom erdélyi képviselőit támogató és egy évig a kincstartói tisztséget is betöltő polgármester, Haller Péter³⁰ befolyásának tudható be. A polgármesternek a várfal előtt elterülő majorjában épült³¹ a Haller-bástya 1551-től kezdve. A polgármester azonban, úgy tűnik, nemcsak kertjét ajánlotta fel az építkezéshez, hanem mivel kincstárnokként gyakorlatilag szabad kezet kapott az állami pénzek kezelésére, 1552-ben Szeben építésére 2000 forintot vett fel a kincstárból.³² Emellett felajánlotta, hogy saját vagyonából megelőlegezi az építési költségek egy részét. A hitel fedezetéül a kincstári jövedelmek szolgáltak, amelyeket igyekezett a saját kezébe összpontosítani.³³

A Haller-bástya építésén közreműködő építészek közül a szakirodalom mindeddig csak az olasz Alessandro da Urbino (másképp: Clippa) nevét ismerte, aki az építkezéseket elindította,³⁴ és akinek minden bizonnyal a bástya terveit is tulajdoníthatjuk.³⁵ Újabb forrásaink tanúsága szerint azonban feltehetően már kezdettől fogva megjelent a szebeni építőtelepen egy Antonio Bufalo nevű, szintén itáliai származású építész is, aki vélhetően Alessandro távollétében irányította az építkezéseket.³⁶ Valószínűleg csak kivitelező építőmesterként dolgozott az Alessandro által tervezett és elfundált erődítményeknél Gyulafehérváron és Szebenben, a helytartó ugyanis nem tesz említést róla, amikor Erdélyben működő építészeit sorolja.³⁷ Zsoldjának állandó késése miatt, valószínűleg 1553-ban, Antonio visszatért Bécsbe, Alessandro da Urbino pedig valamilyen 1552 végén vagy 1553 elején egy balesetben Targovistén életét veszítette.³⁸ Az új adatokból arra következtetünk, hogy az említett szakemberek távozását követően, 1553 tavaszától Francesco da Gandino királyi építész vette át a szebeni építőtelepet. Haller Péter erdélyi kincstartóként vezetett számadáskönyve szerint 1553. október 12-én 25 forintot fizettek neki,³⁹ mely összeg átvételét az építész fennmaradt, saját kezű nyugtájával igazolta.⁴⁰ 1554-ben távozott I. Ferdinánd szolgálatából, a bástya építésénél pedig vélhetően az időközben (1554 júliusában) Erdélybe visszatért⁴¹ del Bufalo váltotta fel, legalábbis felajánlotta hadiépítész szolgálatát a szebeni városi előjárók-

nak, amint megtudta, hogy azok egy új építész kerestettek Bécsben.⁴² Valószínűleg Bufalo irányítása alatt folytatódta a munkálatok 1556 nyaráig, Izabella és János Zsigmond visszatéréséig, amikor az építésznek el kellett hagynia Erdélyt.⁴³ Bástyaépítéssel kapcsolatos nagyobb kiadásokkal utoljára 1558-ban találkozunk, ezekből a munkálatok befejezésére következtethetünk.⁴⁴

A szebeni Haller-bástya

A források tanúsága szerint a Haller-bástya helyén eleinte egy gyeptéglából és rőzsekötegekből halmozott földbástya épült, amelyet talán 1553-tól kezdve burkoltak kővel és téglával, az építkezések számadásaiban ugyanis ekkor jelennek meg a falazó anyagokra fordított kiadások.⁴⁵ Nem kizárt ezek szerint, hogy Chiaramella a földbástya téglával való köpenyezésének a meglehetősen nehéz és kockázatos munkáját tervezte és irányította ottléte alatt. Az 1558 tájáig elhúzódó építkezések eredményképpen Erdély legkorábbi, nagyméretű, falazott és a fedett ágyúkamráinak, kazamatáinak védelmét szolgáló, ún. fülelkel. ellátott bástyája jött létre 77, illetve 58 m hosszú homlokfalakkal. A szebeni munkán kívül egyelőre nem sikerült az építész további erdélyi működési helyszíneit azonosítanunk. Tény az, hogy 1554-ben I. Ferdinánd elbocsátotta, így legkésőbb akkor Erdélyt is elhagyta.

Karrierje ezt követően teljesedett ki igazán a brandenburgi választófejedelemek és a mecklenburgi őrgrófok szolgálatában, ahová egy feltételezett jeruzsálemi zarándoklat után szegődött (1559 előtt), és ahol 1578-as hazatértéig dolgozott.⁴⁶ Legjelentősebb alkotása mindenekelőtt a spandau⁴⁷ négyzetes alaprajzú, sarkain egy-egy fülesbástyával ellátott citadella, amit maga is tervezett, de évekig ő irányította a peitzi, küstrini és wolfenbütteli erődök építkezéseit is. A Berlintől délre fekvő Königs Wusterhausen- és a lichterfeldi kastély is neki tulajdonítható.⁴⁸

A két építész fentebb ismertetett tevékenysége több párhuzamot mutat, Itáliában induló pályájuk az Itáliát és Európa többi részét összekapcsoló Dél-Tirol érintésével vezetett I. Ferdinánd bécsi udvarába, ahol Trident püspök-fejedelmei jelentős, éppen a tartomány földrajzi helyzetéből adódó szerepet játszottak. A magyar ellenkirályként és királyként fellépő I. Ferdinánd szolgálatában pedig mindketten eljutottak a magyarországi, illetve erdélyi hadszíntérre, így itteni tevékenységük révén jelentős, bár ma még alig tisztázható szerepük lehetett az erdélyi reneszánsz építészet alakulásában is.

1. A téma vázlatát lásd P. Kovács Klára: *Fortress-Building in 16th-Century Transylvania. The Recruitment of Labour Force*. *Transylvanian Review* 21. 2012. Supplement no. 2. 164–170. Korábbi irodalma, csak a 16. századi történetéhez. Magyar Művészet 2. 1926. 4. sz. 242–243; Pataki Vidor: *A XVI. századi várépítés Magyarországon*. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 1. 1931. 98–132; Leone Andrea Maggiorotti – Banfi Florio: *Le fortezze di Temesvár e di Lippa in Transilvania*. Atti dell'Istituto di Architettura militare 3. [1933]; Leone Andrea Maggiorotti: *Architetti e architetture militari*. II. Off. dell'Istituto Poligrafico dello Stato, Roma, 1937. (L'opera del genio Italiano all' estero); Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance. I. 1460–1541*. Teleki Pál Tudományos Intézet, Kvár, 1943. (A továbbiakban Balogh: Renaissance); Kovács Andrei – Mircea Țoca: *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia 2. 1973. 27–36; Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. (Művészettörténeti Füzetek 13.) (A továbbiakban Balogh: Varadinum); Uő: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985; Costin Feneșan: *Antonio Bufalo, ein italienischer Architekt in Diensten der Habsburger und sein Wirken in Siebenbürgen (1554–1555)*. In: *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*. Szerk. Zoe Petre – Stelian Brezianu. Ed. Universității Buc., 1996. 200–205. (A továbbiakban Feneșan: Antonio Bufalo); Domokos György: *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon*. Balassi Kiadó, Bp., 2000; *Maestri ticinesi in Transilvania tra Cinquecento e Settecento*. Red. Nicolae Sabău. Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2007.
2. *Gli ingegneri militari attivi nelle terre dei Savoia e nel Piemonte orientale (XVI-XVIII secolo)*. Ed. Micaela Viglino – Andrea Bruno jr. Edifir, Firenze, 2007. (Architetti e ingegneri militari 1.); Giuseppina Carla Romy: *Architetti e ingegneri militari nel Granducato di Toscana: formazione, professione, carriera*. Edifir, Firenze, 2007. (Architetti e ingegneri militari 2.); Paolo Bossi – Langé Santino – Francesco Repishti: *Ingegneri ducali e camerati nel Ducato e nello Stato di Milano (1450–1706)*. *Dizionario bibliografico*. Edifir, Firenze, 2007. (Architetti e ingegneri militari 3.)
3. Lásd az építész működésére vonatkozó részletesebb tanulmányt, bővebb könyvesszettel és forrásközléssel: P. Kovács Klára: *Itáliai építész „az ellenkirályok” szolgálatában. Domenico da Bologna életrajzához (1540)*. Erdélyi Múzeum 74. 2012. 3. sz. 103–115. (A továbbiakban P. Kovács: Itáliai építész).
4. Domenico da Bologna életrajzát és építési karrierjét először Balogh Jolán próbálta rekonstruálni. Balogh: Renaissance 209–211; Balogh: Varadinum 341.
5. Maria Beltrami: „...che sempre havemo in fantasia questa fabrica nostra.” *Bernardo Clesio committente di architettura: Santa Maria Maggiore e l'impresa del Magno Palazzo*. In: *Il Castello del Buonconsiglio. Dimora dei Principi Vescovi di Trento. Persone e tempi di una storia*. II Ed. Enrico Castelnuovo. Temi Editrice, Trento, 1996. 115., 34. jegyzet, nro. 3–7.
6. Luca Gabrielli: *Il Magno Palazzo del cardinale Bernardo Cles*. *Architettura ed arti decorative nei documenti di un cantiere rinascimentale (1527-1536)*. Societa di Studi Trentini di Scienze Storiche, Trento, 2004. nro. 199. – A bíboros Bécsben kelt levelében értesíti a tridentí palota építési felügyelőit, hogy Domenico da Bologna királyi mérnököt *viszakküldte* Tridentbe. Ebből következtetünk arra, hogy az építész már előzőleg is dolgozott a Magno Palazzón. A palota építkezéseinek forrásai között már 1533 tavaszán valóban feltűnik egy bolognai mérnök/építész, de mivel a levelek nem említik a keresztnevét, kétséges, hogy Domenico da Bolognáról lenne szó. Giulio Ricci számára egyértelmű ugyan, hogy ugyanarra a szakemberre utalnak a levelek, Gabrielli viszont már egy Jacopo da Bologna (másképp Jacopo Ranuzzi) építéssel azonosítja. Giulio Ricci: *Il “Magno Palazzo” del Cardinale Bernardo Clesio a Trento e l'architetto Domenico da Bologna*. Il Comune di Bologna 1932. Dicembre. 38–42; Gabrielli: i.m. 79–80.
7. Carl Ausserer – Giuseppe Gerola: *I documenti Clesiani del Buonconsiglio*. Venezia, 1924. 141., nro. 193., 1. jegyzet.
8. Ricci: i.m. 40–41; Beltrami: i.m. 115, 117., 34. jegyzet; *Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*. Hrsg. Günter Meißner. I. Saur, München–Leipzig, 1992. S.v. *Aimo, Domenico*. (A továbbiakban AKL.) Az azonosítást a tridentí püspöki palota újabb monográfiájának a szerzője is átveszi, ugyanakkor, különösebb érvelés nélkül megjegyzi, hogy a Cles és Ferdinánd szolgálatában feltűnő Domenico da Bologna nem azonos a Szapolyai építkezéseim közreműködő Domenico építéssel. Lásd Gabrielli: i.m. 80–83., 83. jegyzet.
9. Gabrielli: i.m. nro. 199, 222, 252, 258, 269.
10. Uő. 82.
11. A szamosújvári váregyüttes építéstörténetéről összefoglalóan P. Kovács Klára: *A szamosújvári vár Martinuzzi-palotája*. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Szerk. Feld István – Somorjay Sélysette. Castrum Bene Egyesület – Históriaintek Könyvesház Kiadó, Bp., 2008. 75–90; Uő: *Cetatea din Gherla. Fortificația și centrul domeniului princiar între 1539 și 1687*. Anuarul Institutului de Studii Italo-Român / Annuario Dell'Istituto Italo-Romano 6. 2009. 199–231.
12. Balogh: Renaissance 210.
13. Kivonatossan közli Végh András: *Buda város középkori helyrajza*. II. Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 2008. (Monumenta Historica Budapestinensia XVI. nro. 760; teljes szövegű átirását lásd P. Kovács: Itáliai építész 109–110.
14. A budai vár erődítésének történetét és irodalmát összegzi Végh András: *A középkori várostól a török erődig*. Budapest Régiségei 31. 1997. 297–299., 75–76. jegyzet; Feld István: *A magyarországi építéssel Szapolyai János korában*. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Szerk. Bessenyei József et alii. Miskolci Egyetem BTK, Miskolc, 2004. (Studia Miskolcinsensia 5.) 71–73.
15. Részletesebben lásd P. Kovács: Itáliai építész 108–109.
16. [Barabás] [Sjamu]: *Erdély történetére vonatkozó regesták. 1551–1553-ig*. Történelmi Tár 14. 1891. 441–442, 653; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. X. 896. W 660. mikrofilmtekercs. – Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof und Staatsarchiv. Ungarische Akten. Allgemeine Akten. Fasc. 63. Fol. 75–76. (A továbbiakban Hungarica).
17. Hungarica W 660. mf. Fasc. 63. Fol. 63^r. (1552. ápr. 12.)
18. Hungarica W 661. mf. Fasc. 64. Fol. 30. (1552. jún. 4.)

19. Az építészről összefoglalóan: AKL XVIII. 1998. S.v. Chiaramella, *Francesco de*; Cinzia Detassis – Marco Sartori: *Francesco da Gandino: profilo biografico di un ingegnere militare al servizio del cardinale Cristoforo Madruzzo*. In: *I Madruzzo e l'Europa. I principi vescovi di Trento tra Papato e Impero. 1539-1658*. Ed. Laura Dal Prà. Charta, Milano, 1993. 549–553. (A továbbiakban Dal Prà: I Madruzzo.)
20. Lásd a 18. jegyzetet.
21. Detassis–Sartori: i. m. 549.
22. Uo. 550; Marco Sartori: *I luoghi madruzziani a Trento e nel Principato*. In: Dal Prà: I Madruzzo 531.
23. Sartori: i. m. 531, 542.
24. Detassis–Sartori: i. m. 550.
25. Uo.
26. Uo.
27. Az uralkodó 1552. jún. 21-én kelt levelében engedélyezte Castaldónak Gandino alkalmazását. Lásd Sarusi Kiss Béla: *A bécsi Udvari Kamarai Levéltár Gedenkbücher Österreich magyar vonatkozású iratainak regesztái*. II. közzemény. 68–69. kötet. (1552–1554). Fons 16. 2009. 1. sz. 84. – a regesztában építészünk „*Francisco Sandino*”-ként szerepel.
28. A Román Nemzeti Levéltárak Szeben Megyei Igazgatósága – Arhivele Naționale. Serviciul Județean Sibiu. Szeben Város és Szék Levéltára. Gazdasági Számadások. 528. Fol. 52^F (1553. máj. 3. „*Francisco Kandy*”-ként szerepel), 54^V (1553. máj. 25.); Gazdasági Számadások. 529. Fol. 3^F (1553. máj. 15.)
29. A szebeni védművek építéséről lásd Ludwig Reissenberger: *Über die ehemaligen Befestigungen von Hermannstadt*. Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde 29. 1899. 316–417, különösképpen 329–334; Avram Alexandru – Ioan Bucur: *Stadt Hermannstadt. Die Altstadt/Municipiul Sibiu. Central istoric*. Rheinland-Verlag, Köln, 1999. (Denkmaltopographie Siebenbürgen. Stadt Hermannstadt/Topografia monumentelor din Transilvania. Municipiul Sibiu 5.1.1). 97–98.
30. Szebeni polgármester 1543–1546, 1550–1552, 1554–1556; erdélyi kincstartó: 1552. okt. 21.–1553. okt. 21. Lásd Szabó András-Péter: *Die Beziehungen der Siebenbürger Familie Haller zu Wien und zu den Mitgliedern der Familie Habsburg in der Frühen Neuzeit*. In: *Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof*. Hrsg. István Fazekas – Anna Fundárková. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2013. 485; Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt. 1552–1556*. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2002. (Fons Könyvek I.) 50–59.
31. Erre utal a bástya korabeli megnevezése: „*Die Postay in Herr Petter Hallers Garten*” – lásd pl. Gazdasági számadások 528. Fol. 1^F; uo. 529. Fol. 1^F. Haller Péternek a város délkeleti fala előtt elterülő majorját, hozzá tartozó földekkel és mezőkkel, az ún. *Haller-rétet* Gustav Gündisch is említi, ám valószínűleg tévedésből az Alsó városban lokalizálja, holott a Felső városban kellett lennie. Gustav Gündisch: *Haller Péter gazdasági vállalkozásai. Adalékok a XVI. századi erdélyi polgári életforma történetéhez*. Erdélyi Múzeum 52. 1947. 1–4. füzet. 28.
32. Oborni: i. m. 51, 216.
33. Reissenberger: i. m. 332; Gündisch: i. m. 22–23.
34. 1551 nyarán utasította a király Castaldót, hogy Alessandro da Urbino építészt küldje Szebenbe a vár megvizsgálására. Az akkortájt elkezdett erődítések pénzühiány miatt lassan haladtak. A nyár folyamán az építész párhuzamosan irányította Szeben és Gyulafehérvár erődítéseinek építését, ugyanakkor Szászesbesre is erődítményt tervezett. Lásd *Hungarica W 655. mf. Fasc. 58. Fol. 8, 106^F, 138^V*; uo. *W 656. mf. Fasc. 59. Fol. 49^V*.
35. Reissenberger: i. m. 331.
36. 1552. február 25-én ti. arról panaszkodik Haller Péter Castaldónak, hogy Alessandro építész elvitte magával Brassó felé Anthoniust – ti. Antonio Bufalót –, akinek a távollétében semmit sem tudnak építeni. De amint az utóbbi visszajött, és a fagy felengedett, folytatják a munkálatokat. *Hungarica W 659. mf. Fasc. 62. Fol. 40*. Bufalo 1552 márciusában, Brassó érintésével visszautazott Szebenbe. Lásd a Román Nemzeti Levéltárak Brassó Megyei Osztálya – Arhivele Naționale ale României. Serviciul Județean Braşov. Brassó város levéltára. Számadások. V/8. Fol. 332; a szebeni számadásokban többször említett „*Antonio Baumeister*” is bizonyára őt jelöli, és elképzelhető, hogy az „*Antonio pollirer*” [Polier?] megnevezés is: *Gazdasági számadások 522. Fol. 12^F, 14^F*; uo. 527. Fol. 5^F; uo. 528. Fol. 50^F; uo. 529. Fol. 3^F, 15^F.
37. Abból ítélve, hogy Castaldo 1552 tavaszán arról panaszkodik Ferdinánd királynak, hogy Erdélyben csak Alessandro da Urbino és Sigismondo da Pratovecchio da Pisa építészei vannak, anélkül hogy Antonióról említést tenne, bizonyos rangbéli különbségre következtetünk Antonio és az első kettő között, noha mindhárman királyi építésként szignálták leveleiket. *Hungarica W 660. mf. Fasc. 63. Fol. 75–76*.
38. Kovács-Űoca: i. m. 21.
39. Oborni: i. m. 233. – „*Francisco Gaudino*”-ként szerepel.
40. Bp. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Fol. Ital. 32. (*Quittantia Francisci de Gandino Architecti Regie super flor. 25.*) Az adatért Mikó Árpádnak tartozom hálás köszönettel.
41. Feneşan: i. m. 201. – A szerző nem tudott az építész első erdélyi időszakáról; AKL XV. 1997. S.v. *Buppl. Antonio*
42. Feneşan: i. m. 202.
43. AKL XV. 1997. S.v. *Buppl. Antonio*.
44. Reissenberger: i. m. 334.
45. Gazdasági számadások 528. Fol. 54^V; uo. 529. Fol. 8^F. és köv.
46. Detassis–Sartori: i. m. 551–552.
47. Spandau ma Berlin része.
48. AKL XVIII. S.v. *Chiaramella, Francesco*; Th. Biller: *Leben und Werk von Rochus Guérini graf zu Lynar*. In: *Architetti e ingegneri militari italiani all'estero dal XV al XVIII secolo*. A cura di Marino Viganò. Sillabe, Livorno, 1994. 197; <http://www.festungpeitz.de/forthistory.html>; <http://www.festung-küstrin.de/> (Letöltve 2014. dec. 6.); Thomas Scheliga: *Renaissance garden in Wolfenbüttel, north Germany*. Garden History 25. 1997. 1. sz. 6; Federico Hermanin: *Gli artisti italiani in Germania. Vol. I. Gli architetti*. Libreria dello Stato, [Roma], [1934?] (L'opera del genio italiano all'estero Ser. 1.) 46.